

तीन घुम्ती उपन्यासमा पुरुषत्व

डा. नेत्र एटम

लेखसार

प्रस्तुत लेख विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'तीन घुम्ती' उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुषत्वका विभिन्न स्वरूपहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कनमा केन्द्रित रहेको छ। 'तीन घुम्ती' उपन्यासमा पुरुष र महिला पात्रहरूमा निहित व्यवहार, चरित्र र शक्तिसंरचनाको चित्रण गरी पुरुषत्वको परम्परागत पितृसत्तात्मक चिन्तन एवम् त्यस चिन्तनले अभिव्यञ्जित गरेको लैङ्गिक भूमिकाको सम्पादनलाई परम्परागत रूढिका रूपमा उद्घाटन गरिएको छ भन्ने देखाउँदै पुरुषत्व र सामाजिक भूमिकाका बिच सम्बन्ध स्थापित गर्नु यस लेखको उद्देश्य हो। यसको सैद्धान्तिक ढाँचाको रचना गर्दा लैङ्गिक अध्ययन, सामाजिक सिद्धान्त, निर्माणवाद र पुरुषत्वलाई आधार बनाइएको छ। पुरुषत्वको अध्ययनका निम्ति चाहिँ होब्स (सन् २०१३) लगायतका मान्यताबाट मूल आधार लिई गुणात्मक शोधपद्धतिमा चयन गरिएका पाठको सघन विश्लेषण गरिएको छ। यसमा पुरुष शरीर, लिङ्ग र लैङ्गिकता, पितृत्वको निर्मिति तथा पुरुषत्वको प्रदर्शन र पुरुष पहिचान गरी चार ओटा युक्ति अवलम्बन गरिएको छ। यसबाट पुरुषत्वको निर्मिति परिस्थितिअनुरूप भिन्न भएको र त्यसको रचना समाज, कानून, चिन्तन, आवश्यकता आदिका आधारमा भएको हुन्छ भन्ने स्पष्ट पारिएको छ। 'तीन घुम्ती' उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुष पात्रले महिलाप्रति देखाउने व्यवहार, क्रियाकलाप र चिन्तन परम्परागत सामाजिक लैङ्गिक भूमिकाअनुरूप भएको तर महिलाको चिन्तन र कार्यमा वैकल्पिक छनोटले महत्त्व पाएको हुँदा परम्परागत आधारमा निर्मित रूढ पुरुषनियन्त्रित पुरुषत्वको पहिचान विनिर्माण हुन गई मातृत्व र दायित्वमा आधारित महिलाकेन्द्रित पुरुषत्वले महत्त्व पाएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : पितृसत्ता, पितृत्वको निर्मिति, पुरुषत्व प्रदर्शन, पुरुष शरीर, लिङ्ग, लैङ्गिकता।

१. विषयपरिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'तीन घुम्ती' उपन्यासमा अभिव्यञ्जित पुरुषत्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन रहेको छ। पुरुषत्व (मास्कुलिनिटी) भनेको लैङ्गिक अध्ययनसँग सम्बद्ध सिद्धान्त हो। लैङ्गिक अध्ययनमा महिला, पुरुष र तेस्रो लिङ्गीको लैङ्गिक पहिचानले कृतिको सिर्जना, व्याख्या र मूल्याङ्कनमा पार्ने प्रभावको परीक्षण हुन्छ। यसले समाजमा सिर्जना हुने लैङ्गिक भिन्नता र विभेदमा केन्द्रित भएर कृतिमा अभिव्यक्त लेखकको लैङ्गिक दृष्टिकोणको निरूपण पनि

गर्छ। पुरुषत्वको अर्थ समाजमा निर्मित लैङ्गिक भूमिका र अपेक्षासित सम्बन्धित विशेषताहरूको समष्टि हो। पुरुषत्वले पुरुषका निम्ति उपयुक्त भनी समाजमा प्रदान गरिएका भूमिका, स्वभाव र विशेषताहरूलाई बुझाउँछ। परम्परागत दृष्टिकोणका रूपमा पुरुषत्वले पुरुषको श्रेष्ठता एवम् उसको प्रभुत्वमा विश्वास गर्छ र त्यसको औचित्य पुष्टि गर्न प्रयास गरेको हुन्छ तर मानसिकतामा निर्मित सामाजिक परिघटना भएको हुँदा पुरुषत्वलाई जीववैज्ञानिक रूपमा नभई सामाजिक, ऐतिहासिक र

राजनीतिक सन्दर्भमा परिभाषित गरिन्छ । पुरुषत्वका विशेषताका रूपमा आत्मसंयम, प्रभुत्व, आक्रामकता र प्रतिस्पर्धीपनलाई लिइन्छ अनि हरेक सफल पुरुषमा उपर्युक्त विशेषताहरू हुनुपर्छ भन्ने सामाजिक विचारधारा बन्न पुग्यो । यसले पुरुषहरूलाई सधैं समाजनिर्मित पुरुषत्वका विशिष्टता आर्जन गर्नमा विवश बनाउँछ, र आफ्नो वास्तविक छविलाई कुनै छद्म स्वरूप (पर्सोना) मा लुकाउनुपर्ने बाध्यता सिर्जना गरिदिन्छ । पुरुषत्वको जन्म व्यक्तिलाई उच्च सफलता प्राप्तिका निम्ति दबाव दिएर उसको व्यक्तित्वलाई समस्यामा पार्ने क्रियाकलापबाटै हुन्छ । त्यसैले पुरुषत्वको आबद्धता सधैं असफलताको भयसँग रहन्छ । समाजमा लैङ्गिकताका परम्परागत अभ्यास र सांस्कृतिक पहिचानले पुरुष र नारीका चिन्तन, व्यवहार तथा वर्चस्वको प्रयोगको एउटा रूढ विचारधारा तयार हुन पुग्यो, जसले पुरुषलाई पृथक् पहिचान, अधिकार र स्थान दिन थाल्यो । यसरी पितृसत्तात्मक समाजमा नारीभन्दा भिन्न पुरुषत्वको निर्माण हुन्छ । लैङ्गिकताको अध्ययनकै क्रममा नारीवादी समालोचकहरूले पुरुषत्वको अध्ययनलाई पनि पूरक आलोचनाका रूपमा एउटा विषय बनाएर सन् १९८० को दशकमा अघि बढाएका हुन् । लैङ्गिकताको अध्ययनमा पुरुषलाई बाहेक गरिएको हुँदा यो एक प्रकारले आंशिक रूपमा नेत्रहीन भएको थियो त्यसैले पुरुषत्व अध्ययनले पुरुषत्वहरू रचना हुने तरिका, पुरुष र नारी पात्रहरूसँग तिनको सम्बन्ध तथा तिनमा आउने परिवर्तनका प्रक्रियाका बारेमा खोजी गर्छ । सामाजिक रूपमा निर्मित रचना भएको हुनाले पुरुषत्वको प्रकृति अस्थिर रहन्छ र पुरुषले आफ्नो पुरुषत्वको प्राप्ति, परिचय र प्रदर्शनलाई निरन्तर प्रमाणित गरिरहनुपर्छ । यसले गर्दा उसले पुरुषत्वको मुकुण्डो धारण गरेर समाजमा हिँड्नुपर्छ, जुन उसका जीवन प्रताडित र श्रापित पनि बन्न पुग्यो । अतः यो पुरुषत्व समाजको अपेक्षाअनुरूप पुरुषमा निर्मित हुँदै जान्छ र पुरुषत्वको अध्ययनविना लैङ्गिकता एक प्रकारले अधुरो हुन्छ ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (२०७१-२०३९) नेपाली उपन्यासका क्षेत्रमा नवीन चिन्तन र सन्दर्भलाई स्थापित गर्ने उपन्यासकार हुन् । उनका *तीन घुम्ती* (२०२५),

नरेन्द्र दाइ (२०२७), *सुम्निमा* (२०२८), *मोदिआइन* (२०३६), *हिटलर र यहूदी* (२०४०) तथा *बाबु आमा र छोरा* (२०४५) गरी छ ओटा उपन्यास प्रकाशित छन् । यीमध्ये *तीन घुम्ती* परम्परागत समाजमा निर्मित पुरुषत्वको प्रतिनिधित्व गर्नुका साथै नारीमा निहित नारीत्वको उदयको वैचारिकता प्रस्तुत गर्ने उपन्यास हो । यसमा पारिवारिक एकता र जिम्मेवारी नलिने पीताम्बर र यौनसम्बन्ध राखेर गर्भवती इन्द्रमायालाई छाडेर हिँड्ने रमेशको स्वार्थी चरित्रका सापेक्षतामा आत्मनिर्णयमा दृढ र सन्तानको जिम्मेवारीमा सबल इन्द्रमायालाई स्थापित गरिएको छ । गोविन्द भट्ट (२०२६) ले मार्क्सवादी दृष्टिबाट *तीन घुम्ती* उपन्यासमा रहेकी प्रमुख पात्र इन्द्रमायाको बहुगामी सम्बन्ध र प्रेमसम्बन्धी अवधारणाको आलोचना गरी त्यसलाई छाडावादको स्वीकृति मानेका छन् तर उनी पीताम्बर र रमेशको पुरुषत्वका बारेमा भने उनी मौन छन् । इन्द्रबहादुर राई (२०३१) ले *तीन घुम्ती*लाई अस्तित्ववादी चिन्तनका दृष्टिले मूल्याङ्कन गरेर छन् तर उनले त्यसमा पुरुषत्वको भूमिकालाई महत्त्व दिएका छैनन् । त्यसै गरी कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०५२), राजेन्द्र सुवेदी (२०५३) तथा बराल र एटम (२०५६) ले पनि आफ्ना विश्लेषणलाई इन्द्रमायामा मात्र केन्द्रित गरेको हुनाले पुरुषत्वको सामाजिक निर्मितिले इन्द्रमायाको निर्णयमा पारेको प्रभावका बारेमा हुनुपर्ने अध्ययन चाहिँ रिक्त नै देखिन्छ । इन्द्रमायाका जीवनका घुम्तीहरूमा उनका पिता, प्रेमी र पतिको समाजनिर्मित पुरुषत्वको भूमिकाको अध्ययनबाट मात्र यस उपन्यासको वास्तविक चिन्तन प्रकट हुन सक्छ । त्यसैले *तीन घुम्ती* उपन्यासमा निर्मित पुरुषत्वको चिन्तन पात्रमार्फत कसरी उद्घाटन भएको छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासा सिर्जना भएको छ । यसै जिज्ञासाको समाधानका निम्ति प्रस्तुत अध्ययनमा *तीन घुम्ती* उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुषत्व निर्मितिका विभिन्न आयाम पहिल्याई तिनका आधारमा नारीमाथिको हस्तक्षेप र पितृसत्ताका शक्तिप्रयोगविचको पारस्परिकताबाट उक्त उपन्यासको मूल्याङ्कन गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

२. अध्ययनविधि

प्रस्तुत अनुसन्धानका निमित्त निर्धारित उद्देश्यहरू पूरा गर्न पुस्तकालय कार्यबाट विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *तीन घुम्ती* उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुषत्वसित सम्बन्धित पात्र, तिनका चरित्र, क्रियाकलाप, व्यवहार, परिघटना, चिन्तन आदि तथ्य र तथ्याङ्कलाई आधारभूत सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । यसरी सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्षसम्म पुग्नका निमित्त विभिन्न सैद्धान्तिक र प्रायोगिक समालोचनाका ग्रन्थहरूबाट द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । उपर्युक्त दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको समुचित प्रयोग गरी *तीन घुम्ती* उपन्यासमा अन्तर्निहित पुरुषत्वसम्बद्ध परिघटनाहरूको उद्घाटन गर्न विश्लेषणको एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारिएको छ र आगमन विधिबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै त्यसको निष्कर्षलाई अर्थापन गरिएको छ ।

३. विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार तथा ढाँचा

पुरुषत्व अध्ययन भनेको पुरुषत्वको रचना हुने प्रक्रियाको खोजी गर्नु, पुरुषत्वलाई पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गसँग जोड्नु अनि तिनीहरूको परिवर्तनको अवस्था स्पष्ट पार्नु हो । ऐतिहासिक विकासका क्रममा मानव समाजमा अभिरुचिअनुरूप समूहहरू निर्माण भइरहेका हुन्छन् । लैङ्गिकताको पहिचान सामाजिक क्रियाकलाप र चिन्तनले सिर्जना गर्ने परिघटना हो । पारम्परिक रूपमा पुरुषका निमित्त शारीरिक बल, आक्रामक यौन, असंवेदनशीलता, प्रतिस्पर्धीपन, स्वतन्त्रताको चाहना, वर्चस्वशाली क्षमता आदि विशेषता अत्यावश्यक भएको मानिन्छ र तिनको अभाव भएमा पुरुष पुरुषत्वहीन कहलाउँछ अनि उसलाई पुरुषको स्थानबाट च्युत गरिन्छ (ग्लोभर र कप्लान, सन् २०००, पृ. ६०-६१) । पितृसत्ताले निर्माण गरेको समाजमा कतिपय लैङ्गिक भूमिका प्राकृतिक नभई निर्धारित र स्वीकार्य हुन्छन्, जसले पुरुषत्व र नारीत्वको सीमारेखा तय गरेको हुन्छ । यसै सन्दर्भलाई स्पष्ट पाउँ अनुसिला भट्टराई (२०७७) ले लेखेकी छन् :

पुरुषत्व र नारीत्व मानवनिर्मित खाका हुन् । यी व्यवहार प्राकृतिक होइनन् । प्राकृतिक रूपमा महिला र पुरुषबिच एउटा प्रमुख भेद छ, महिलासँग प्रजननका लागि पाठेघर उपलब्ध छ र बच्चालाई खुवाउन स्तन छ । माया, प्रेम, कोमलता, करुणा, समवेदना देखाउन प्रकृतिलाई रोकेको छैन तर मानविनिर्मित लैङ्गिक खाकाले रोकेको छ । पुरुष भएपछि रनुहुँदैन, मतलब आफ्नो भावनालाई बुझ्नुहुँदैन, भावनालाई काबुमा राख्न खोज्दाखोज्दै मनोसामाजिक समस्याले पुरुषहरू भित्रभित्रै पिरोलिन्छन् । अनि रिसाहा, आक्रोशित र हिंस्रक हुन पुग्छन् । .... आफू पुरुष भएको परिचय पुरुषले महिलामाथि दम्भ गरेर देखाउँछ, आफ्नो शक्ति प्रयोग गरेर देखाउँछ ।

माथिको उदाहरणबाट पुरुषत्व भनेको सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, सांस्कृतिक आधारमा निर्मित पुरुषको स्वीकार्य छवि हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । पुरुषको उल्लिखित छविलाई स्थापित गर्न समाजका राजनीति, शिक्षालय, धर्म, कानून, परिवार आदि संस्थाहरूले सहयोग पुऱ्याएका हुन्छन् (एटम, २०७९, पृ. १५६) । पितृसत्तात्मक समाज नै प्रभुत्वशाली पुरुषत्वको उत्पादक हो र यसले परम्परागत लैङ्गिकतालाई सामाजिकीकरण गर्छ । यसका कारण शक्तिमा असमानता सिर्जना हुन्छ र सामाजिक असमानतामा अभिवृद्धि हुन पुग्छ । यही असमानताको जगमा पुनः पितृसत्ताको सामाजिक पुनरुत्पादन भइरहन्छ । पितृसत्ताको विचारधाराले शारीरिक शक्तिप्रदर्शनलाई पुरुषत्वको परिचय मान्नेहुँदा नारीको कोमल शरीरमाथि हिंसाको छाप अङ्कित गरी बहादुरीको नमुना पेस गर्न सक्ने पुरुष नै वास्तविक पुरुष हुन सक्छ (उप्रेती, २०६८, पृ. २५४) । यहाँ वास्तविक पुरुष भनेको पनि प्रभुत्वशाली पुरुषत्व भएकै व्यक्ति हो । पुरुषभित्र रहेको जैविक तनाव र उसलाई हतियार वा तर्कका अनेक युद्धमा लगाइरहन्छ भन्ने मान्यता पनि छ (ओशो, २०७५, पृ. १५६) तर त्यस्तो पौरुष प्रवृत्तिमा पनि सामाजिक परिवेश र शक्तिसम्बन्धको प्रबल भूमिमा भने रही नै रहेको हुन्छ । यसले कतिपय अवस्थामा पुरुषलाई गलत काम गर्ने प्राधिकार र छुट दिने भाष्य पनि निर्माण गर्छ । पुरुषत्वका अपेक्षाहरूका बारेमा विमर्श गर्दा लैङ्गिकताका क्रममा पुरुषत्वले कम

महत्त्व पाएका कारण दुवै लैङ्गिकताको परिचर्चाबिना यो अध्ययन अधुरो हुन्छ किनभने महिलाको कामको अवसर, क्षमता अभिवृद्धि सक्रियताका कारण ऐतिहासिक विकासका क्रममा समाजले रचना गरेका पुरुषत्वका विशेषताहरूमा निकै परिवर्तन आइसकेका छन् (इजन्बर्ग, सन् २०००, पृ. ४) । त्यसैले समाजमा प्रतिबिम्बित पुरुषत्वका विभिन्न प्रवृत्तिको अध्ययन हुन आवश्यक छ । यसका माध्यमबाट नारीविमर्शमा अनुद्घाटित लैङ्गिक र यौनसम्बन्धका पृथक्पृथक् पक्षमाथि प्रश्न उठाउँदै कृतिगत अध्ययन विस्तारित भइरहेको छ (शर्मा, २०७८, पृ. १३०) । यसप्रकार पुरुषत्वको सम्बन्ध पुरुष शरीर, त्यसले सिर्जना गर्ने सामाजिक भाष्य, सन्तान उत्पादनका निमित्त सक्षम अवधारणा, पत्नी र परिवारप्रतिको जिम्मेवारी एवम् ती कार्यमा आफ्नो सामाजिक पहिचान खोज्ने अवस्था तयार हुन्छ । अतः पुरुषत्व समाज, परिवार र व्यक्ति स्वयम्का अपेक्षाहरूबाट निर्देशित हुन पुग्छ र त्यो निर्मित बन्न जान्छ । उपर्युक्त सैद्धान्तिक विमर्शबाट सहयोग लिएर प्रस्तुत लेखमा निर्मित पुरुषत्वको निरूपणका निमित्त (१) पुरुष शरीर, (२) लिङ्ग र लैङ्गिकता, (३) पितृत्वको निर्मित, र (४) पुरुषत्व प्रदर्शन र पुरुष पहिचान गरी चार ओटा आधारसहितको एउटा सैद्धान्तिक ढाँचा तयार पारिएको छ । यहाँ यिनै चार पक्षमा केन्द्रित रही विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *तीन घुम्ती* उपन्यासमा प्रयुक्त पुरुष पात्रका क्रियाकलाप, व्यवहार एवम् सामाजिक अन्तरक्रिया देखाउँदै ती पात्रहरूबाट निर्मित पुरुषत्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

४. परिणाम र विमर्श

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *तीन घुम्ती* उपन्यासका घटना, पात्र, परिवेश राणाकालीन निरङ्कुश शासनका विरुद्धमा सङ्घर्षरत दुई जना पुरुष पात्रहरू र एक जना राणाहरूको चाकडीबाज पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा परम्परागत दरबारको जागिरे परिवारकी इन्द्रमायाको प्रजातन्त्रका पक्षमा भूमिगत विद्रोह गरिहेको पीताम्बरसँग प्रेम र विवाह हुन्छ । पीताम्बरसँग विवाह भएपछि इन्द्रमायाको परिवारले

यसलाई अस्वीकार गर्छन् र पीताम्बर जेल पर्छ । पतिको साथी रमेशसँग इन्द्रमायाको शारीरिक सम्पर्क हुन्छ र छोरी जन्मन्छे तर जेलबाट छुटेको पीताम्बर छोरीका कारण इन्द्रमायासँग टाढिन पुग्छ । यसप्रकारले इन्द्रमायाको पिता, पति र प्रेमी तीन जना पुरुष पात्रहरूको समाजनिर्मित पुरुषत्वको भूमिका *तीन घुम्ती* उपन्यासमा प्रकट भएको छ । यस लेखमा तीन जना पात्रहरूद्वारा व्यवहारमा प्रदर्शित पुरुषत्वको निर्मितसम्बन्धी तथ्यलाई केन्द्रमा राखेर बुँदागत विमर्श गरिएको छ र त्यसैका आधारमा निष्कर्षसम्म पुगिएको छ ।

४.१ पुरुष शरीर

जैविक रूपमा हेर्दा पुरुष शरीरले उसको भौतिक आकारप्रकारलाई बुझाउँछ तर यसको सामाजिक निर्मित पनि हुन्छ । पुरुषको शरीर यस्तो होस् भन्नेमा सामाजिक मान्यता, अभिरुचि र आकाङ्क्षाले भूमिका खेलेका हुन्छन् जसले गर्दा पुरुष पनि त्यसप्रकारको शरीरप्रति लालायित हुन्छन् भने महिला पनि त्यस्तो पुरुष शरीरलाई आदर्श ठान्न पुग्छन् । नेपाली समाजमा प्रेमी वा पति पनि एउटा पुरुष शरीरको निर्मित हो, जसलाई स्त्रीले प्रेम, समर्पण वा अधिक विश्वासले हेरेकी हुन्छे तर शरीरसम्बन्धी त्यस्तो अवधारणामा पनि परिवर्तन भइरहन्छ । *तीन घुम्ती* उपन्यासमा इन्द्रमायाले रमेशको शरीरको निर्मित (१) पतिको साथी, (२) प्रेमी, र (३) भोगी पुरुष गरी तीन स्वरूपमा गरेकी छ । उपन्यासको प्रारम्भमा रमेशलाई इन्द्रमायाले पतिको स्नेही, उग्र र युवा साथीका रूपमा लिएकी छ, जसका कारण उसले रमेशलाई यसरी ध्यान दिएको देखिन्छ- “रमेश ! भो अब । यस्तो धपेडी पनि गर्ने हो ? आज यही बस; आराम गर” (पृ. १०) तर पीताम्बर घरमा हुँदा नै पनि रमेश र इन्द्रमायाको सम्बन्ध अलिक शङ्कास्पद हुँदै अघि बढेको पाइन्छ- “रमेश पनि इन्द्रमायाका प्रति विशेष अनुराग राख्यो; यो उसको आचरणको अपठ्यारोपन इन्द्रमायालाई मात्र थाहा हुन्थ्यो । इन्द्रमाया यसले घबडाउँदथी” (पृ. १४) । यसरी इन्द्रमायाले दुब्लो, कमजोर, सङ्कीर्ण चिन्तनको र यौनसम्बन्धमा उदासीन रहने

पीताम्बरको शरीरको विकल्पका रूपमा बलिष्ठ, फसासिलो र सहवासमा उन्मुक्त रहने रमेशलाई निर्माण गरेकी छ । पीताम्बरको अनुपस्थितिमा रमेशले इन्द्रमायाप्रति देखाएको प्रेमिल व्यवहार उसको व्यङ्ग्यात्मक कथन “तपाईंका पीताम्बर दाइ पनि बाँचेकै हुनुहुन्छ र तपाईंले यो बिर्सन हुन्न कि तपाईंका अरू पनि धेरै माया गर्ने मानिस होलान्— पीताम्बरको जस्तो नभए पनि... ..” (पृ. ३३) बाट पुष्टि हुन्छ । यसमा रमेशले आफूले पनि इन्द्रमायालाई प्रेम गर्ने मनसाय व्यक्त गरेको छ । यस उपन्यासमा रमेशको व्यक्तित्वबारे इन्द्रमायाको स्वीकारोक्ति यस्तो छ :

रमेश त्यस्तो शान्त प्रकृतिको थिएन कि मलाई नीरव व्यस्ततामा छाडेर आफू पनि कुनै एकान्त चिन्तनमा दिन काटिरहोस् ! केही न केही योजना-प्लान उसको मनमा आइरहन्थ्यो । कहिले भन्थ्यो—सिनेमा जाऔं । कहिले भन्थ्यो— जाऔं भाउजू ! पिकनिक । कहिले चाहिँ त्यसै नयाँसडक घुम्न जाऔं रे अथवा जाऔं हावा खान टुँडिखेल । भान्सामा आएर पनि के पकाएको छ के पकाएको छैन हेरेर जान्थ्यो । मलाई सबभन्दा मन पर्ने उसको के कुरा लाग्थ्यो भने ऊ बाहिरबाट जहिले आउँदा पनि मेरो लागि केही न केही अवश्य लिएर आउँथ्यो । केही नभए एक थुंगा फूल नै भए पनि सम्भेर ल्याउने गर्थ्यो । (पृ. ३८)

उपर्युक्त अभिव्यक्तिमा महिलाको प्रिय पुरुषका रूपमा रमेशको रचना भएको देखिन्छ जसले इन्द्रमायाका चाहना बुझ्छ, इच्छा पूरा गर्छ, नियास्रो मेट्छ र हरेक तरहले आफूले प्रेम गर्ने व्यक्तिलाई खुसी पार्छ । रमेशले इन्द्रमायालाई सिधै ‘म तिमीलाई माया गर्छु’ भन्ने सामर्थ्य राखेको छ र इन्द्रमायाले पनि समर्थ उक्त पुरुषसँग यौनसम्बन्ध राखेर तथा उसको गर्भधारण गरेर गौरवबोध गरेकी छ । “के शरीरदान दिनुभन्दा पहिलो अरू यावत् कुरा मैले रमेशलाई दिनसकेकी थिइँन र ?” (पृ. ४६) भन्ने इन्द्रमायाको भनाइबाट उसले चाहेको पुरुष शरीर निर्मितको शृङ्खलित बिम्ब पीताम्बर नभएर रमेश नै हो भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ किनभने बाह्य रूपमा

पीताम्बरप्रति नैतिक दायित्व लिएर बसेकी इन्द्रमायाको यौनमूल्यमा परिवर्तन ल्याउन रमेशको पुरुष शरीर पूर्णतः सफल भएको छ । त्यसो भए पनि रमेशलाई उसले जिम्मेवारी लिने बेला टाढा भाग्ने र क्षणिक भोगमा लिप्त हुने पुरुष मानेकी छ र यसको कारणचाहिँ इन्द्रमाया गर्भवती भएपछि रमेश उसको कोठामा आउन कम गर्नु हो ।

४.२ लिङ्ग र लैङ्गिकता

लिङ्ग भनेको महिला वा पुरुषको जैविक विशेषता भएकाले यसलाई प्राकृतिक भनिएको हो । यो यौनसँग सम्बन्धित हुन्छ र त्यसको अभिव्यक्तिले लिङ्गको विविधता निर्धारण गर्छ । त्यसैले सामान्यतया लिङ्ग परिवर्तन हुँदैन । लैङ्गिकताचाहिँ समाजनिर्मित भूमिका, बानीबेहोरा र पहिचानको सम्बन्धबाट बन्नेहुनाले यो निर्मित हुन्छ । यो सांस्कृतिक सापेक्षतामा सिर्जित व्यक्तिको चिन्तन, भाष्य र अवधारणा भएको हुनाले यसलाई परिवर्तन गर्न सकिन्छ । त्यसैले व्यक्ति जन्मँदा उल्लेख भएको प्राकृतिक लिङ्गको चिह्न लैङ्गिक पहिचानसँग मेल नखान पनि सक्छ (उड् गर, सन् १९७९, पृ. १०८५) । लिङ्गले प्रतिनिधित्व गर्ने अर्थ पनि पुरुषको जननेन्द्रिय र स्त्री-पुरुषको परिचय दिने जैविक विशिष्टता गरी दुई प्रकारका छन् । लैङ्गिकताले व्यक्तिको यौनअनुभूतिको अभिमुखीकरण एवम् प्रबलतालाई बुझाउँछ । पुरुषत्वका निमित्त व्यक्तिको जननेन्द्रियका रूपमा लिङ्ग हुनु आवश्यक छ र उमेर पुगेपछि उसले महिलासँग यौनसम्बन्ध राखेको हुनु नै ऊ पुरुष हुनुको परिचय मानिन्छ किनभने पितृसत्ताप्रधान समाजमा पुरुष समलिङ्गी हुनु वा यौनसम्बन्धमा निष्क्रियता देखाउनुको अर्थ उसमा पुरुषत्वको अभाव हुनु हो (कोन्नेल, सन् १९९४, पृ. १०४) । तीन घुम्ती उपन्यासमा इन्द्रमायाले पीताम्बरबाट यौनसन्तुष्टि र सन्तान प्राप्त गर्न सकेकी छैन जसले गर्दा पीताम्बरको पुरुषत्व सन्दिग्ध रहेको छ । पुरुषत्वको यस पक्षलाई उपन्यासकारले पीताम्बर बन्दी बन्ने प्रकरणसँग जोडेर सङ्केत गरेका छन् जसमा इन्द्रमायाको यौनाकाङ्क्षा पूरा गर्न पीताम्बर असक्षम भएकै रात मिलिटरी आएर कोठाको खानतलासी लिने र

पीताम्बरलाई लिएर जाने दुई परिघटना सिर्जना भएका छन् :

इन्द्रमायाले उसको शरीरलाई हलुका हातले थिचि रही । शरीरले आराम पाएर पीताम्बर निदायो । इन्द्रमायाले धेरै बेरसम्म उसको शरीर मिचिराखी । रातभरि उसलाई निद्रा परेन; ट्वालट्वाली दलिनतिर हेरेर उसले रात बिताई । आँखा कहिले आँसुले पोल्थ्यो । सायद धेरै दिनदेखि पीताम्बरले राम्ररी सुत्न पाएको थिएन; खुब मस्त निद्रामा सुतिरथ्यो । इन्द्रमायालाई लाग्यो- नसुतेको रात पनि बित्दो रहेछ, र कहिले उज्यालो होला र घरको काममा लाग्न पाइएला भनी निराशामा ऊ प्रभातको प्रतीक्षा गरिरहेकी थिई कि बारीमा कोलाहल भएको उसले सुनी । यो के भएको भन्ने बुझ्दा नबुझ्दै घरभरि मिलिलिटरिका सिपाहीहरू छ्यापछ्याप्ती भइसकेका थिए । बुटको आवाजका साथै एउटा ठुला घक्का लाग्यो उसको ढोकामा ।

यसरी रात बित्दा नबित्दै पीताम्बर बन्दी भयो । इन्द्रमायाको रातभरिको कटुता, निराशा र क्षोभ बिहानको हल्लीखल्ली र आन्दोलनमा एकदम बिलाएर गयो । (पृ. २१)

उपर्युक्त अभिव्यक्तिमा पीताम्बरसँग इन्द्रमायाको व्यवहार र चिन्तनमा प्रबल यौनअसन्तुष्टि पाइन्छ जसले गर्दा पीताम्बरमा उसले पुरुषत्वको अभाव देखेकी छ । त्यसको क्षतिपूर्ति इन्द्रमायाले मिलिलिटरिको खानतलासीका क्रममा भएको क्रूर व्यवहारबाट पाएको सङ्केत यसमा भएको छ :

पूरा घरको तलासी लिइसकेपछि मिलिलिटरिहरू जाँदा बिहानको बेला प्रायः बितिसकेको थियो । घरमा मालमत्ता चारैतिर फालिएका थिए- बाकसहरू उदाङ्ग-खुला, कपडा-लत्ता भुइँमा अलपत्र छरिएका, किताबहरू जथाभावी मिल्किएका, भाँडाकुँडाहरू भान्साभरि लडेका । कुन्नि कहाँबाट धुलो र कसिङ्गरर पनि त्यसै थुप्रिन पुगेको र भन्नु त्यसमा पनि मिलिलिटरिको बुट बजारिएर भुइँ ठाउँठाउँमा

उष्किएको; सबै व्यवस्था भताभुङ्ग भए जस्तो । मिलिलिटरिहरू गइसकेपछि हठात् कोलाहल शान्त हुँदा मलाई एउटा भयङ्कर ठुलो हुरी, विध्वंसकारी उत्पाद मच्चाएर भर्खर शान्त भए जस्तो लाग्यो । (पृ. २८)

माथिको उदाहरणमा मिलिलिटरिहरूको व्यवहार कठोर र वर्चस्वशाली पुरुषले स्त्रीसँग कायम गरेको यौनसम्बन्ध तथा त्यसपछिको मानसिक हतासा, शिथिलता र शारीरिक पीडा अभिव्यञ्जित भएको छ । यो अभिव्यक्ति एक प्रकारले बलात्कारपछिको परिदृश्य पनि हो । यसबाट इन्द्रमायाले मिलिलिटरिका सिपाहीहरूमा रहेको आक्रामक पुरुषत्वलाई प्रधानता दिएको देखिन्छ, र त्यसैको शृङ्खलामा रमेशलाई यौनसहगामीका रूपमा स्वीकार गर्ने उसको मानसिक भावभूमि तयार भएको छ । घर छोड्नुअघि पीताम्बरले इन्द्रमायालाई “केही परिआयो भने रमेशलाई भन्नु” (पृ. २८) भन्ने कुरा पनि यसमा पाइने पुरुषत्वको सङ्क्रमण र हस्तान्तरणको सङ्केत हो ।

४.३ पितृत्वको निर्मित

पितृत्व भनेको सन्तानसित सम्बन्धित लैङ्गिक रूपले पुरुषको विशिष्टता हो । यसको निर्मित पुरुषत्व भएको व्यक्तिको अनुभूति, दायित्व र यौनसम्बन्धबाट हुन्छ । पितृसत्ताले मानव समाजमा पुरुषलाई केन्द्रीय र महिलालाई परिधीय स्थान सिर्जना गरिदिएको हुन्छ (फ्रेन्च, सन् १९८५, पृ. ९१) । पितृत्व पितृसत्ताको एउटा प्रकार्य हो जसमा यौनलाई सन्तानमाथि प्रदर्शन गरिने शासन र उनीहरूको जीवनप्रति गरिने निर्णयका रूपमा देख्न सकिन्छ । त्यसैले पितृसत्तामा पिता भन्नु नै आधिकारिक तरिकाले परिवारमा जीवनको नियम बनाउने व्यक्ति हो (कोन्नेल, सन् १९९४, पृ. १६६) । पितृत्वको निर्माणमा परिवारका सदस्यहरूसमक्ष शक्तिशाली बन्न हिंसात्मक व्यवहार आएको हुन्छ । *तीन घुम्ती* उपन्यासमा इन्द्रमायाको पिता, पीताम्बर र रमेशमा पितृत्व निर्मितिको आधार भिन्नभिन्न प्रकारको पाइन्छ । इन्द्रमायाको पिता आफूलाई मात्र परिवारको आधिकारिक शक्तिको स्रोत ठान्ने र सन्तानको निर्णय आफ्नै एकल अवधारणाबाट गर्ने प्रकृतिको छ । उसले छोरीको प्रेम र विवाहका

निम्ति छोरीको चाहना बुझ्नु त परको कुरा, पत्नीको सल्लाहसमेत मानेको छैन, जसले गर्दा इन्द्रमायाकी आमा पनि पतिकै निर्णयमा छोरीमाथि यसरी अन्याय गरेर बसेकी छ- “आमाबाबुहरूले प्राप्त अधिकारको प्रयोग गर्दै यौवना कन्याको हठलाई सामाजिक नियम र मर्यादाको वशमा राख्ने उद्देश्यले बाहिरको संसारमा जाने उसको बाटो थुनिदिए” (पृ. ५) । यति मात्र होइन, इन्द्रमायाका साथीहरूलाई समेत “त्यो बेश्येकहाँ नजानू” (पृ. १०) भनेर उसको परिवारले मर्यादाको सम्पूर्ण जिम्मेवारी आफैँ लिएका छन् । इन्द्रमायाको बाबुमा यसप्रकारको कठोरता, निर्दयीपन र हठ राणाकालीन दरबारको जागिरे हुनाले पनि आएको देखिन्छ र त्यसै आधिकारिकताको नियमलाई नै उसले पितृत्वको मियो ठानेको छ । ऊ उपन्यासको क्रियाकलापमा सिधै देखिँदैन तर उसको भूमिका बलियो छ । यसबाट पुरुष अदृश्य हुनु भनेको ऊ अत्यधिक दृश्यमा आउनु हो भन्ने होब्स (सन् २०१३, पृ. ३८३) को भनाइ पुष्टि हुन्छ । दृश्यकमा आइरहने बाबुको त्यसै कठोर चरित्रका कारण सुत्केरी हुने बेला जतिसुकै अभावमा बाँच्नुपरे पनि इन्द्रमाया सहयोग माग्न घर जान सकेकी छैन ।

तीन घुम्ती उपन्यासको पात्र पीताम्बरमा पितृत्वको निर्माण पूर्ण रूपले हुन सकेको छैन किनभने उसमा यौनशक्ति कमजोर रहेको देखिन्छ । अतः इन्द्रमायासित प्रेम गरे पनि उसमा पति हुने आकाङ्क्षा र क्षमता न्यून छ । इन्द्रमायालाई उसले बाध्यतावश पत्नी स्वीकार गरेको छ भने यौनसम्बन्धमा पनि उसको अरुचि देखिन्छ । इन्द्रमाया र पीताम्बरको रातको संवादबाट यस तथ्यको पुष्टि हुन्छ :

इन्द्रमायाले फेरि भनी, “घरमा केटाकेटी भएका भए शून्य हुने थिएन ।”

पीताम्बरले अनावश्यक उत्तेजनामा भन्यो, “तिमी नै होइन आँखा राम्ररी उघारेर यो जीवन ग्रहण गर्न मकहाँ आएकी ?”.....

इन्द्रमायाले मूढ स्वरमा भनी, “सन्तान भनेको पतिपत्नीको सम्मिलित सहयोगको सुन्दर रचना हो । खोइ त्यो सहयोग ?”

पीताम्बरले कोल्टे फर्केर भन्यो, “आज म असाध्य थाकेको छु ।” (पृ. २०)

उपर्युक्त संवादका दुई अंशले पीताम्बरमा ठोस निर्णयक्षमता र यौनदुर्बलताका कारण पितृत्वको निर्मिति कमजोर रहेका देखाउँछन् । उसले इन्द्रमाया छोरी जन्माएर अस्पतालमा रहेको बेला अस्पतालको शुल्क तिरेर पितृत्वको जिम्मेवारीभाव देखाएको छ तर पछि त्यसै छोरीलाई स्वीकार गर्न नसकेकै कारण पत्नी इन्द्रमायालाई समेत त्यागेको छ । त्यसैले पीताम्बरको पितृत्व निर्मितिमा अन्तरविरोध र कमजोरी रहेको हो । रमेशमा भने पितृत्वका दुई पक्ष (१) यौनसक्रियता, र (२) सन्तानप्रतिको जिम्मेवारी प्रबल रहेका छन् । इन्द्रमायासँग नजिक भएपछि खानेकुराको व्यवस्था गर्नेदेखि ऊसँग यौनसम्बन्ध राख्नका निम्ति समेत रमेशले निकै क्रियाशीलता देखाएको छ । यस्तो परिस्थिति उसले शारीरिक र तार्किक दुवै प्रकारले सिर्जना गरेको देखिन्छ । शारीरिक सम्बन्धबाट गर्भ रहन गएपछि उसले गर्भपतन गर्न जोड दिए र अलि टाढा रहे पनि खर्चको व्यवस्था गर्न तथा छोरीको पिता बन्नमा भने उसले उत्सुकता देखाएको छ- “फेरि उसले एकपल्ट खबर पठायो, ‘छोरीको बन्दोबस्त गर्न तयार छ रे ऊ’” (पृ. ७१) । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पीताम्बरमा भन्दा रमेशमा पितृत्वको निर्मिति परिपक्व प्रकारले भएको छ किनभने छोरी रमामा रमेशको जैविक अंश रहेकाले उसमा छोरीप्रति जिम्मेवारीबोध पनि छ तर पीताम्बरको छोरीमा जैविक अंश नरहेकाले उसमा ईर्ष्या र घृणाभाव प्रबल छ ।

४.४ पुरुषत्वको प्रदर्शन र पुरुष पहिचान

लैङ्गिक प्रदर्शन भनेको कोमलता र हठीपनमा रहने समरूपता हो । यसले शरीरले सम्पन्न गर्ने व्यवहार र कामहरूको पुनरावृत्त शैलीलाई नै बुझाउँछ । समाजमा स्वीकृत भएका पुरुषले देखाउने चिन्तन र क्रियाकलाप नै पुरुषत्व प्रदर्शन हो र जन्मजात नभई तिनै प्रदर्शनका

आधारमा पुरुषको पहिचान निर्माण भएको हुन्छ (बटलर, सन् २००६, पृ. १८) *तीन घुम्ती* उपन्यासमा इन्द्रमाया पीताम्बरसित आफैँ विवाह गरेर गइसेकपछि इन्द्रमायाका बाआमाले भनेको कुरा र देखाएको व्यवहारमा समाजमा स्वीकृत लैङ्गिक व्यवहारको तुलना गरिएको छ । इन्द्रमायाको स्मृतिमा आएको उक्त अभिव्यक्तिबाट उसका बाको पुरुष पहिचानको प्रदर्शन यसरी भएको देखिन्छ :

माइतीहरूले उसलाई च्वाट्ट बिर्सिदिए भने नै के भयो त ? बा भन्नुहुन्थ्यो रे, “मेरो लागि इन्द्रमाया मरिसकेकी छ । नगर त्यसका कुरा; नभन मलाई कि ऊ कालीथानमा बस्छे, कि कहाँ बस्छे, कोसँग ।” आमा भने आँसु चुहाउनुहुन्थ्यो रे— बाको डरले कुनामा बसेर, नदेखे गरी । कहिले धाईआमाका हात खाने, लाउने कुराका पोकाहरू र रुपियाँपैसा पनि पठाइदिनुहुन्थ्यो । (पृ. १०)

उपर्युक्त उद्धरणमा इन्द्रमायाको बाको भनाइ इन्द्रमायाप्रति निर्दयी, कठोर र हठी प्रकृतिको छ जुन व्यवहार पुरुषका निमित्त नेपाली समाजमा स्वीकृत नै छ । इन्द्रमायाका बा राणा दरबारमा जागिरे भएका र घरमा पनि उनको चरित्र हैकमवादी रहेको पुष्टि उनले इन्द्रमायाको प्रेम कुनै युवकसँग भएको सुईको पत्नीबाट पाउनासाथ उसलाई घरमा नजरबन्द गरेबाट पनि हुन्छ । त्यसै अनुरूपको लैङ्गिक भूमिका उपर्युक्त अभिव्यक्तिमा पनि पाइन्छ किनभने आमाको भूमिका यसमा छोरी इन्द्रमायाप्रति मायालु र स्नेहशील रहेको छ तर त्यही व्यवहार पनि उनले पतिका अगाडि देखाउन सकेकी छैनन् । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने *तीन घुम्ती* उपन्यासको समाजमा पुरुष आफ्नो पुरुषत्व प्रदर्शन गर्न र पहिचान प्रदर्शन गर्न स्वतन्त्र छ तर उसका तुलनामा महिलाले भने आफ्नो सामाजिक लैङ्गिक भूमिका पनि लुकेर गर्नुपरेको छ ।

समाजमा पुरुषत्वको प्रदर्शन निरन्तर र कठोर प्रकारले सम्पन्न भएको देखिन्छ किनभने समाजले त्यस प्रदर्शनबाटै पुरुषको सम्मानित र शक्तिशाली व्यक्तित्वको परिचय बनेको हुन्छ । वास्तवमा पुरुषप्रधान समाजको

वैचारिकीमा पुरुषलाई ‘वास्तविक पुरुष’ हुनाका निमित्त उसले आक्रामक र हिंसात्मक मात्र नभएर नारी तथा तल्ला कोटिका जात र वर्गलाई आफ्नो नियन्त्रणमा लिनुपर्छ भनेर सिकाउँदै ल्याएको छ (उप्रेती, २०७९, पृ. ८) । यस्तो आक्रामकता र नियन्त्रण ईर्ष्या गर्नु, कुण्ठा राख्नु धम्की दिनु वा बदलाको क्रियाकलाप गर्नुमा पन प्रकट हुन सक्छ । *तीन घुम्ती* उपन्यासको पीताम्बरले आफ्नो घरमा भएको पुरुष साथीहरूको भेलामा भाग लिई भनेर इन्द्रमायाप्रति गरेका व्यवहारमा यसप्रकारको विषाक्त भावनाको शक्ति व्यङ्ग्य बनेर प्रकट भएको छ । पीताम्बरले गरेको घोचपेचको प्रतिक्रियामा इन्द्रमायाले पुरुषत्वको पहिचान यसरी गरेकी छ : “निश्चित नै पीताम्बर ईर्ष्याले उत्पीडित रहेछ । के पुरुषहृदयले ईर्ष्याको तितो-पिरो चाटमा मात्र प्रेमको स्वाद पाउने गर्छ त ? ईर्ष्याको कुनै कारण नभए पनि के उसले कल्पनाको सन्देहलाई उमारीउमारीकन पीडित हुनुपर्दो रहेछ त प्रेमको स्वाद पाउन” (पृ. १५) ? यसमा इन्द्रमायाले ठाउँ-कुठाउँ ईर्ष्याको प्रदर्शनलाई नै पुरुषत्वको परिचयका रूपमा स्थापित गरेकी छ र त्यसको कारण पनि ठम्याएकी छ । उसले पुरुषत्वको स्वीकार्य निर्मितिका बारेमा भनेकी छ :

पुरुष स्वभावले नै शासक हुन्छ । त्यसको स्थिति आरोहणको छ, त्यसले निरन्तर आरूढ भएको पाउनुपर्छ आफूलाई । त्यस स्थितिमा मात्र उसको सम्मान, प्रतिष्ठा र पुरुषत्व सुरक्षित रहेको छ भन्ने ऊ सम्झन्छ । मान-अपमानको इखालु दृष्टि ऊ चनाखो राख्छ— कहीं कसैको स्पर्धाले उसको पदहानि त भएन ! अविश्वास, सन्दिग्धता र ईर्ष्याको काँडाले ऊ बराबर बिभाएको पाउँछ । (पृ. १६)

दिइएको उदाहरणमा पीताम्बरको सन्दर्भ दिएर इन्द्रमायाले जसरी भए पनि आफूमाथि हुनुपर्ने पुरुषत्वको सामाजिक परिचयबारे सामान्यीकृत अवधारणा दिएकी छ । यो परिचय उपन्यासमा जेलबाट छुटेपछि पीताम्बरले इन्द्रमाया र रमेशकी छोरीका सन्दर्भबाट पनि पुष्टि गरेको देखिन्छ । छोरीलाई तिरस्कार गरेको असह्य भएपछि

इन्द्रमायाले आफू सुत्केरी अवस्थामा अस्पतालमा रहेको बेला पैसा तिर्न आउनुको कारण सोध्दा पीताम्बरले रुखो स्वरमा भनेको छ- “मेरो पनि आफ्नो कर्तव्य छ र त्यसको मैले विचार गर्नुपर्छ । तिमी जस्तो- तिमीहरू स्वास्नीमानिस जस्तो अनुत्तरदायी हामी पुरुष कहाँ हुन सक्छौं र ?” (पृ. ६१) । यस भनाइले पीताम्बरका विचारमा पुरुषत्वको परिचय भन्नु नै उत्तरदायी हुन हो भन्ने देखाउँछ तर उपन्यासको अन्त्यमा उसले इन्द्रमायालाई छोरी वा आफूमध्ये एउटा रोजन लगाएकोबाट ऊ परिवारप्रति उत्तरदायी रहेको पाइन्छ । त्यस अनुत्तरदायीपन प्रदर्शनका पछाडि उसको मनमा रमेश र इन्द्रमायाको सम्बन्धप्रति ईर्ष्याजनित भाव रहेको देखिन्छ । यसले पुरुषत्व भनेको एक प्रकारको अहम्को प्रदर्शन गरेर समाजमा नारीका निम्ति आर्जन गर्न चाहने एकल वर्चस्वको पहिचान हो भन्ने पुष्टि गर्छ ।

५. निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको *तीन घुस्ती* उपन्यासका पात्रहरूबाट निर्मित पुरुषत्वका आधार हरूसँग पत्नी, छोरी, प्रेमिकाजस्ता महिलाप्रतिको सोच, स्वामित्व, हिंसात्मक विचारधारालाई जोडेर विश्लेषण गर्दै पुरुषत्वले महिलाको पहिचान र क्रियाकलापलाई सङ्कुचित बनाउन खेलेका भूमिकाको मूल्याङ्कन भएको छ । प्रस्तुत उपन्यासमा पुरुष शरीरको निर्मितिका निम्ति यौनसम्बन्धमा सक्रिय, प्रेमपूर्ण सहकार्य गर्न सक्ने र सन्तान उत्पादनको क्षमता भएको भन्ने आधार बनेका छन् । यसमा लिङ्ग र लैङ्गिकताको भूमिका प्रबल रहेको छ जसमा पत्नीलाई सन्तान दिन नसक्ने पुरुषत्वको विकल्प खोजी भएको परिस्थिति देखाएर यस उपन्यासमा परम्परागत वैवाहिक आदर्शलाई चुनौती दिइएको छ । यसमा पितृत्वको निर्मित परिवारको केन्द्रीय शक्ति, सन्तानको निर्णयप्रति नियन्त्रण, वंशाणुगत विस्तार र सन्तानको भरणपोषणको दायित्वका आधारमा भएको छ तर तिनको पालना हुन नसक्दा इन्द्रमायाको बाबु, रमेश र पीताम्बर तीनै जना पिताका रूपमा असफल सिद्ध भएका छन् ।

यसले छोरीप्रतिको दायित्वका कारण पुरुषको पितृत्वको सट्टा आमा इन्द्रमायालाई स्थापित गरेको छ । यसबाट नेपाली परिवारमा परम्परागत पितृत्वको केन्द्र विघटन भई त्यसको विकल्पसमेत तयार हुन थालेको सन्देश प्राप्त हुन्छ । *तीन घुस्ती* उपन्यासमा पुरुषत्वको निर्मित हठी, निर्दयी र ईर्ष्यालु मान्छेका रूपमा भएको छ । महिलाको समस्या नबुझ्ने, प्रेमको अर्थ नठम्याउने र बिनाकारण पत्नीप्रति ईर्ष्या गरेर आफ्नो प्रतिष्ठा उँचो राख्न खोज्ने प्रवृत्ति यस उपन्यासका तीनै जना पुरुष पात्रमा रहेको देखिन्छ । यसबाट परम्परागत पितृसत्तावादी चिन्तनका कारण रूढ पुरुषत्व पतन हुन गई *तीन घुस्ती*का पुरुष पात्रहरूले परिवार, प्रेम र सन्तानप्रतिको नियन्त्रण गुमाएर अविश्वासको वातावरण सिर्जना गरेका छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ । समाज र संस्कारले निर्माण गरिदिएको पुरुषत्वको भारी साँढे गर्दा भएको हुनाले महिला र बालिकाले पीडित हुनुपरेको मात्र होइन, पुरुषहरूको जीवनसमेत उत्तरदायित्वविहीन बन्न पुगेको देखिन्छ । यसप्रकार उपन्यासकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले परम्परागत समाजका नारीपुरुषबाट निर्मित, पालित र पोषित पुरुष पात्रमा सिर्जित पुरुषत्वको अहङ्कार र स्वार्थीपनका कारण *तीन घुस्ती*का पारिवारिक जीवन दुर्घटित हुन पुगेको छ भने मातृत्व र सन्तानप्रतिको दायित्व एवम् उपयुक्त समयमा सही निर्णयका कारण नारी पात्रद्वारा पुरुषत्वको वैकल्पिक प्रतिनिधित्व भएको छ । अतः हैकम र नियन्त्रणमा आधारित परम्परागत पुरुषत्वको पहिचान विनिर्माण भई लिङ्गनिरपेक्ष पुरुषत्वको कलात्मक छवि प्रक्षेपण भएका कारण *तीन घुस्ती* उपन्यास लैङ्गिक दृष्टिले समेत सबल बन्न पुगेको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले प्रदान गरेको ‘विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा पुरुषत्व’ शीर्षकको लघुअनुसन्धान परियोजनाअन्तर्गत सम्पन्न भएको अनुसन्धानमा आधारित छ । यस लघुअनुसन्धानका निम्ति म विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, भक्तपुर एवम् सहकार्य

गर्ने नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुरप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा*, काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०७०), पुंसत्व, नारीत्व र संरचनात्मक लाभांश, *अपराजिता पारिजात*, १ (२), पृ. ७-१६ ।
- एटम, नेत्र (२०७९), शिरीषको फूल उपन्यासमा प्रभुत्वशाली पुरुषत्व, *पाठ्यक्रम विकास पत्रिका*, ४४, पृ. १५६-१७० ।
- ओशो (सन् २०२१), *नारी और क्रान्ति*, काठमाडौं : ओशो तपोवन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५२), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* (तेस्रो संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०५६), *उपन्यास-सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- भट्ट, गोविन्द (२०२६), तीन घुम्ती कि छाडावादलाई स्वीकृति ?, *जस्केलो*, वर्ष (अङ्क) अनुल्लिखित, पृ. ४९-६७ ।
- भट्टराई, अनुसिला (२०७७ जेठ १३), सबै पुरुष सधैं दोषी ?, *देश सञ्चार वेब*, <https://deshsanchar.com/2020/05/26/361303/>
- राई, इन्द्रबहादुर (२०३१), *उपन्यासका आधारहरू*, वाराणसी : दीपक प्रेस ।
- उङ्गर, रोदा केस्लर (सन् १९७९), टुवार्ड अ रिडिफिनिशन अफ सेक्स यान्ड जेन्डर, *अमेरिकन साइकलजिस्ट*, ३४ (११), पृ. १०८५-१०९४ ।
- शर्मा, बिन्दु (२०७८), 'पुरुषत्व अध्ययन र नेपाली साहित्य', *समकालीन नेपाली महिला समालोचना*, गोपीन्द्र पौडेल र बिन्दु शर्मा (सम्पा.), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ. १२७-१४८ ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०५३), *नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति*, वाराणसी : भूमिका प्रकाशन ।
- Butler, Judith (2006). *Gender Trouble: Femminism and the Subvesion of*

Identity. New York: Routledge.

- Connel, R.W. (1994). *Masculinities*. Cambridge: Polity.
- Edwards, Tim (2006). *Cultures and Masculinities*. New York: Routledge.
- French, Marilyn (1985). *Beyond Power: On Woman, Men and Morals*. New York: Balantain Books.
- Glover, David and Kaplan, Cora (2000). *Genders*. London : Routledge.
- Hobbs, Alex (2013). Maculinity Studies and Literature. *Literature Compass*, 10. pp. 283-295.
- Messerschmidt, James W. (1993). *Masculinities and Crime: Critique and Reconceptualization of Theory*. Merriland: Rowman & Littlefield.
- Pleck, Joseph (2010). Fatherhood and Masculinity (5th ed.). M.E. Lamb (Ed.). *The Role of the Father in Child Development*. New Jersey: John Wiley and Sons, pp. 27-57.
- Silverstein, Louise B. and Auerbach, Carl F. (1999). Deconstructing the Essential Father. *American Psychologist*, 54. pp. 397-407.
- Unger, Rodha Kesler (1979). Towards a Redefinition of Sex and Gender. *American Psychologist*, 34. pp. 1085-1094.